

Kopecký, Milan

Rozporná barokní osobnost

In: Kopecký, Milan. *Nic stálého přítomného : k literárnímu baroku*. Vyd. 1. Brno: Masarykova univerzita, 1999, pp. 128-134

ISBN 8021022272

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/123098>

Access Date: 29. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

ROZPORNÁ BAROKNÍ OSOBNOST

Jistě všichni naši posluchači a patrně také většina našeho dospělého obyvatelstva zná jméno Antonína Koniáše. K obecným vědomostem také patří, že jde o problematickou osobnost českých dějin, jednu z několika vůbec nejrozpornějších. Koniáš je totiž vnímán na jedné straně jako nesnášenlivý pronásledovatel nekatolíků a jejich knih, na druhé straně jako vlastenecký barokní misionář s uměleckým a sociálním cítěním. Negativní obraz pravděpodobně převládá, ale při bližším seznámení zjistíme, že tento obraz je poplatný historické beletrii a vystihuje pouze malou část jeho rozsáhlé činnosti. Nebude proto na škodu, jestliže se pokusíme o relativně úplný obraz této mimořádné osobnosti 18. století.

Koniáš se narodil v Praze 13. února 1691 v rodině faktora, tiskaře a grafika Vojtěcha Jiřího Koniáše. Otcovo jméno se objevuje dosti často na titulních listech knih z jezuitské tiskárny u sv. Klimenta. Jako sedmnáctiletý vstupuje do Tovaryšstva Ježíšova, kde se jeho další život podobá životu jeho spolubratří. Jako oni prožívá svůj noviciát v tzv. brněnském Nazaretě, absolvuje náročné jezuitské vzdělání a učí na řádových školách. Od roku 1724 působí jako misionář na různých místech. Tato dráha byla u Koniáše ozvláštněna četnými kázáními v češtině i z části v němčině a horlivou činností ve východních a severovýchodních Čechách i jinde; bydlil ponejvíce v řádových domech v Hradci Králové, v Beřouně, Opořanech, na Košumberku a jinde. V roce 1759 odchází vyčerpan usilovnou prací a nevléčitelnou chorobou do Klementina, kde je pověřen funkcí spirituála. Zde umírá 27. října 1760.

Koniášovy odlišnosti od běžného jezuitství zaznamenávají už jeho první životopisci. U kazatelství zdůrazňují jeho nesmírnou výkonnost a sugestivní působení na zástupy posluchačů. Kázal totiž až pětkrát denně a někdy, zvláště zvolil-li si téma posledního soudu a pekelných hrůz, vystupoval na kazatelnu s křížem v ruce a s těžkým řetězem na krku, jehož chřestot vyvolával výkřiky přítomných, pláč a lkaní i hrobové ticho. Sám se do svých výkladů tak vžíval, že nejednou na kazatelně omdlel.

Takový obraz zná český čtenář především z Jiráskova Temna, Jirásek však pouze beletristicky zpracoval to, co našel u prvních životopisců Koniášových, zvláště u Františka Martina Pelcla v jeho německém spise o českých, moravských a slezských učencích a spisovatelích z Tovaryšstva Ježíšova (vyšel v Praze r. 1786).

Ponecháme-li stranou fakt, že tento spis budoucího – od roku 1793 – prvního profesora české řeči a literatury na pražské univerzitě byl ovlivněn tehdy vládnoucí ideologií josefinismu s rysy osvícenského deistického kriticismu, musíme zdůraznit, že kazatelská praxe Koniášova plně odpovídala barokní homiletické teorii. Seznámíme-li se s ní např. v knihách Balbínových, zjistíme, že ačkoli byl Balbín svou věcností a uměřeností pravým opakem svého o tři generace mladšího spolubratra, přece v teorii připisoval řečníkovi či kazateli podobné efekty, jichž používal Koniáš, a předpokládal stejné nebo podobné reakce publika, jaké zaznamenal už Pelcl. Emfáze a extáze byly totiž součástí barokní spirituality a barokní atmosféry vůbec. Kdo se do ní neuměl zapojit, jako např. Balbín ve vlastní kazatelské praxi, byl považován za kazatele neúspěšného, a jeho představení ho zpravidla pověřili jinými úkoly.

Pověst o vášnivém kazateli Koniášovi byla tak živá a rozšířená, že ji Pelcl nemohl nezaznamenat, nicméně Koniášův způsob kázání byl dobově podmíněný a výrazně se neodlišoval od praxe jiných kazatelů, z nichž pouze u některých byl písemně doložen. Ví se např. o dramatických kázáních píseckého faráře a děkana Bohumíra Hynka Josefa Bilovského v přeplněném chrámu, k jehož oknům si zvědavci přistavovali žebříky, aby se aspoň zvenčí mohli zúčastnit divadla jednoho herce, jímž byl na kazatelně barokní kněz. Koniáše nutno především chápat jako jednoho z mnoha pobělohorských kazatelů, přičemž právě jeho obraz uměle posouvaly odborné a beletristické spisy až do naší současnosti.

Tento obraz třeba konfrontovat s dochovanými texty. Jsou překvapivě jiné, totiž texty **Vejtažního naučení** (1740) a téměř shodné **Postily** (1750 a 1756). Nepromlouvá v nich a z nich nesnášenlivý demagog, ale hluboce věřící člověk přesvědčený o své pravdě. Neskáče roztržitě z tématu na téma, nýbrž důsledně postupuje podle zvoleného schématu. Jeho součástími byl text epištoly (“řeč”), úvaha o něm (“vejtah”), text evangelia a jeho výklad, exemplum (“příklad”) a modlitba. Z kázání vystupuje uvážlivý řečník, usilující o přesnost v mravouce a věrouce více než o vnější efekt. Náboženská nesnášenlivost, odsudky kacírů a speciálně „kacírů českých“ se vyskytují jen zřídka.

V jazykové oblasti není Koniáš příkladem úpadku, nýbrž vzorem správnosti, kolem níž šla bez zájmu obrozenecká jazykověda, hledající a nalézající normu v produkci vzdálené celá dvě století. Příklonem k jazyku veleslavínovců a bratrských biblistů byla pomínuta živá čeština kázání a duchovních písní 17. a 18. století. Nechuť k „temné“ předchozí době vedla k předsudkům a chybám, které sahají až do naší přítomnosti.

Určití badatelé uvádějí na Koniášovu obranu jeho vlastenectví. To se však projevuje jinde, v Postile kupodivu téměř nikoli. Jsme velmi překvapeni, že se pouze zřídka vyskytuje v kázáních o českých světcích. Při četbě kázání o moravských věrozvěstech, o sv. Václavovi, Vojtěchovi, Prokopovi a dalších světcích

a světicích nachází čtenář výklady nesouvisející s meritem světce a zakotvené v jiné problematice.

Ptáme se, ve které? Odpověď zní, že v problematice hříchu. O ní mluví Koniáš skoro neustále a osvětluje ji při každé příležitosti teoreticky a v exemplech, a to i mimo oddíl „Příklad“, také prakticky. Zde Koniáš varuje a hrozí. V této oblasti nejzřetelněji navazuje na svého nejvýznamnějšího předchůdce – na Matěje Václava Šteyera, jehož Postila katolická vyšla poprvé roku 1691 a pak ještě šestkrát. Koniášova kázání jsou především slovy o Slovu, tj. ve smyslu Janova evangelia o Ježíši Kristu zrozeném, učícím a trpícím i věčně vládnoucím, o jeho oběti za hříšníky a o varování před věčnou odlukou od něho. V takto pojatém kázání už není místo na žertovné rozprávky, na „delectare“, tj. obveselovat, bavit. Z antické dvojčlenné zásady Horatiovy, oživené v renesanci a v baroku, zůstává jen „prodesse“, tj. prospívat, poučovat, protože to je pro barokního kazatele Koniášova typu „jediné potřebné“ na cestě k věčnému Unu necessariu. Přesto je v moralistně zaměřeném kázání dost místa pro umělecké obrazy a obraty, pro souhru naléhavých otázek a odpovědí, smělých metaforických vyjádření, kontrastů, paralelismů a opakovacích figur i jiných estetických postupů a prostředků. Koniáš ovládá umění slova a předvádí je střídmě, ale účinně. Umí si se slovem pohrát, použít je k ironii až sarkasmu. Stylově a lexikálně stál jistě nad svým prostým publikem, ale zná důvěrně jeho jazyk a neváhá začlenit do své promluvy lidová přísloví a pořekadla. Má vyvinutý smysl pro libozvučnost, větnou intonaci a rytmičnost větných závěrů.

Uvedené prostředky nacházíme i ve dvakrát vydané knize, totiž v letech 1733 a 1755, nazvané **Jediná choti Beránková**. Oslavuje se tu „všeobecná římská církev“ jako snoubenka Kristova a představuje se „bloudícím k vejstraze, věrným k potěšení“. Dávnou ecclesiologickou paralelu církev – nevěsta Kristova, odvozenou ze starozákonní Velepísně, přijímal i Koniáš, který sice není na titulním listě jmenován, ale je zašifrován do formulace „od jednoho kněze z Tovaryšstva P. Ježíše“. Takové opisné náznaky autorství známe z baroka, např. z tvorby dlouholetého faráře ve Veverské Bítýšce u Brna Valentina Bernarda Jestřábského, autora Vidění rozličného sedláčka sprostného, které je obdobou Komenského Labyrintu. Jednoznačné určení Koniášova autorství lze najít na konci dedikace prvního vydání *Jediné choti Beránkové*. Literárně zajímavé je v její dedikační pasáži užití slova „perla“ jako pojmenování královéhradeckého biskupa Adolfa Karla Mauricia. Snad právě odtud převezme toto pojmenování zanedlouho Ondřej František Jakub de Waldt do svého homiletického souboru *Chválořeč* z roku 1736.

Avšak Koniášovo jméno marně hledáme ve třech knihách jemu připisovaných z konce dvacátých let, přesněji z let 1727 až 1729. Materiálově a obsahově souvisí tato trojice jak s předchozí, tak s následující českou literaturou.

První kniha je souborem duchovních písní s názvem **Cytara Nového zákona**, vytištěným v roce 1727. První slovo titulu bylo pravděpodobně zvoleno ze snahy vytvořit katolickou protiváhu k luteránskému kancionálu Slezana Jiřího Třanovského *Cythara Sanctorum* i ze snahy vytlačit „tranoscia“, jak byl nazýván zpěvník kolportovaný do Čech protestantskými exulanty, z domácí ilegální nabídky. Slovo „cythara“ má ovšem nadkonfesijní oporu v bibli, zejména v Žalmech, a v Koniášově *Cytaře* je aktualizováno obrazem Boha, který přijal na sebe cytaru našeho člověčenství a svou věčnou moudrostí zkrotil zdivočelé mravy zlých lidí tak, jako antický Orfeus uklidnil hudebními zvuky divokou zvěř. Kristus je též u Koniáše cytarou roztaženou na dřevě kříže, která zní nataženými strunami lásky k člověku. K těmto obrazům se Koniáš inspiroval ve starší mystické literatuře, patrně u sv. Bonaventury, ale přímým pramenem mu byl jeho o století starší francouzský spolubratr Bohumil Raynaud. Nešlo však jen o pasivní převzetí, nýbrž o účinné rozšíření v předmluvě ke kancionálu.

Koniáš nebyl originálním hymnografem, ale pouze sestavovatelem písní ze starší kancionálové tvorby. Jeho bezprostřední předlohou byl Slavíček rájský z r.1719 od Jana Josefa Božana, který byl vytištěn v královéhradecké tiskárně Tybelyů jako většina Koniášových knih a koloval především ve východních Čechách jako vůbec primárně produkce Koniášova. Avšak ani Božanův zpěvník, věnovaný protijezuitsky orientovanému mecenášovi hraběti Františku Antonínu Sporckovi, nebyl původní. Vydatně totiž těžil ze Šteyerova Kancionálu českého, vydaného nově, už po čtvrté, roku 1712 a dokonce v 5. vydání téhož roku jako Koniášova *Cytara*. Koniáš byl tedy třetím článkem hymnografického řetězu, navazujícího ovšem na předšteyerovskou píseň, ale byl článkem nejproduktivnějším, který nejméně deseti vydáními překonal Šteyerův Kancionál, navíc byly tištěny i výběry a jednotlivé písně. Vyznačoval se stálým zřetelem k prostým uživatelům, jimž byly prezentovány pouze texty, záměrně proto chyběly notace určené chórovým zpěvákům.

V prvním vydání *Cytary Nového zákona* čteme na titulním listě určení „milým vlastencům místo nekatolických bludy kacířskými porušených písní za dar obětované“, které se později používalo jako důkaz o základním směru Koniášovy činnosti, uniklo však, že formulace byla vypuštěna v dalších čtyřech vydáních *Cytary* za života Koniášova a ovšem také ve vydáních posmrtných! Pozdější bádání přisoudilo Koniášovi také několik málo uměleckých textů, např. skladbu *O vykořenění kacířských knih*, ale je to omyl, neboť tento text i několik dalších Koniášovi přisuzovaných najdeme už v předchozí hymnografii. Koniáš napsal pravděpodobně jen rozsáhlou píseň – má 60 slok – s incipitem **Přijdiž, Světlo srdce mého**, kterou zařadil, bez notace, na závěr už vzpomenuté knihy *Jediná choti Beránková*. Tento názor vyjádřil náš význačný hymnolog Antonín Šarka, který zároveň zpochybnil Koniášovo autorství jiného souboru, nazvaného **Písně na evangelia nedělní celého roku** a vyšlého v úmrtním roce Koniášově.

Písně na evangelia sice Koniášovi připisují elogia, tj. řádové nekrology, ale jde pravděpodobně o výtvar světského faráře a kazatele Jiřího Václava Paroubka.

Druhá kniha z publikační exploze na konci 20. let byla vytištěna roku 1728 jako **Zlaté neomylné římsko-katolické pravdy denice** v pražské tiskárně Joachima Kamenického. Oporu pro připsání knihy Koniášovi poskytuje zvláště její věnování hraběcím manželům Františku Josefovi a Anně Josefě Šlikovým, zakončené však nikoli Koniášovým jménem, nýbrž označením „královéhradecký misionarius z Tovaryšstva Ježíšového“. Koniáš měl ovšem blízké vztahy k hraběcí rodině Šliků a byl členem koleje v Hradci Králové, ale nebyl jediným literárně činným jezuitou tohoto kraje.

Je tu tedy základní problém autorství, přičemž kniha není původní, nýbrž adaptuje německou knihu bavorského jezuita – kazatele Christoha Pflaumera *Dialogi catholici* z roku 1635. Pflaumer byl o celé století starší než Koniáš. Jemu připisovaná Denice není přímou adaptací Pflaumerových „dialogů“, protože do ní byl převzat starší překlad Pflaumerovy knihy. Avšak překladatelem nebyl Koniáš, nýbrž Jan Benedikt Smolík, sekretář při České expedici místodržitelstva českého. Smolíkův překlad vyšel roku 1654, tj. celé století před Koniášovou Postilou. Zlatá denice musí být tedy spojována především se jmény Pflaumer a Smolík.

Knihy má formu trialogu faráře a dvou laiků, jednoho nevzdělaného, „sprostého“, a druhého vzdělaného, „čtenáře“, event. vůbec rozmluvy faráře s osadníky a sousedy o zásadách katolické víry s polemickým ostnem vůči protestantům. Královéhradecký misionář-jezuita, pouze hypoteticky Koniáš, použil Smolíkovy knihy a dal jí homiletickou podobu seřazením podle svátků církevního roku a přesunutím příslušné perikopy před trialog, event. před dialog, a navíc provedl i další úpravy. Nabízí se otázka, zda se takový útvar dal realizovat na kazatelně. Nelze to sice zcela vyloučit, ale z kazatele by se tak musel stát přednášeč či herec tří rolí. Takový hybrid spíše než do homiletiky patří do polemické literatury dialogické. A právě v tomto útvaru se nachází množství expresivních protiheretických pasáží, prvotně Pflaumerových a zprostředkovaně Smolíkových, které starším badatelům sloužily jako důkaz Koniášovy náboženské nesnášenlivosti.

Poslední z trojice knih vytištěných v rozmezí tří let pochází z roku 1729. Někteří literární historikové, např. Jaroslav Vlček, vidí právě zde vyvrcholení českého baroka. V roce 1729 se totiž uskutečnila kanonizace Jana Nepomuckého a vyšel Koniášův Klíč; patnáct let předtím byla dokončena sochařská výzdoba Karlova mostu a v roce 1732 došlo k slavnostní korunovaci divotvorné sochy P. Marie Svatohorské u Příbrami. Koniášův **Clavis haeresim claudens et aperiens – Klíč kacírské bludy k rozeznání otvírající, k vykořenění zamítající** vytiskla tybělyovská oficína královéhradecká, kde také bylo po dvou desetiletích vytištěno druhé, rozšířené vydání (1749). Tento seznam dosavadní v Čechách vzniklé a používané knižní produkce, sestavený podle vyhraněných protireformačních

kritérií, je tak oborově různorodý, že ho stěží mohl zpracovat jednotlivec. Svou původní funkci už dávno přestal plnit, ale už po více než dvě století plní funkci nenahraditelné bibliografické pomůcky. Bylo by zajímavé zjistit, kolikrát uvádí Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce 18. století (tj. soupis, jaký dosud v takové úplnosti nezpracovala knihověda žádné vyspělé literatury) u některého titulu, že je znám pouze z Klíče.

Ničení knih se samozřejmě nedá ničím obhájit, i když se třeba u Koniáše zpochybňuje jejich údajný počet, i když se připomínají dobové oficiální dekrety o odstraňování nevhodných knih a analogie z jiných časů a z jiných zemí. Klíč si však zaslouží nové rozборы zvláště z hlediska autorství a aktivity jezuitské koleje v Hradci Králové a tamního impresorského rodu Tybélyů. Kromě toho musí být Klíč definitivně odlišen od Indexu Bohemicorum librorum prohibitorum et corrigendorum, který vytiskla pražská Hrabova tiskárna v roce 1770. Tento Index se často uvádí pod jménem Koniášovým, avšak jeho sestavovatelem byl pražský arcibiskup Antonín Petr Příchovský.

Naše poznámky problematizují Koniášovu výhradní pozici v tříleté publikační explozi spjaté s jeho jménem a tím chtějí upozornit na nutnost nových obsahových a stylových analýz literatury vrcholného baroka. Do jeho už manýristické fáze se hlásí dvě knihy se shodnou tematikou, nazvané **Svaté upamatování na každý den v měsíci k pobožnému povážení** (snad 1753) a **Spasitedlný týhoden aneb Krátké věčného spasení upamatování na každý den v týhodni rozvržené** (1754). Autor, z hlediska stylového téměř určitě Koniáš, zde rozjímá a vede bližního k rozjímání o jednotlivých dnech týdne nebo přelomu měsíce či roku. Reflexe jsou spjaty s výkladem základních modliteb a zaznívají tu také některé formulace z modliteb, kterými Koniáš končil svá kázání, což je dalším argumentem pro jeho autorství.

Tvůrčí specifikum Antonína Koniáše tkví jistě v kazatelství, jehož autorsky nepochybným projevem zůstává jeho třikrát vydaný homiletický soubor a jeho celkem věrná německá verze, tj. **Katholische Postill**, vytištěná r. 1747 v Praze u Františka Karla Hladkého. Barokní větev české homiletiky lze sledovat od Postily Šebestiána Vojtěcha Scipiona Plzeňského z roku 1618. Příznačný je pro ni silný důraz nacionální, který pak nacházíme ve většině další postilografie, nikoli však – až na drobnosti – v postile Koniášově. Zato se zde vyskytuje bytostné cítění sociální, charakteristické pro barokní homiletiku vůbec. Co však u Koniáše překvapí, je poměrně nevelká složka „protikacířská“, protože mu jde hlavně o mravouku. Ideově již jeho spis zrcadlí vítěznou protireformaci a tím se přiřazuje k těm projevům z dvacátých až padesátých let 18. století, které chtěly dokázat triumf rekatolizace v oblasti architektury a výtvarného, hudebního, divadelního i literárního umění a lidové tvořivosti.

Z nadhledu se v české barokní homiletice rýsuje výrazný předěl na počátku 18. století. Hned jeho první rok přináší vůči jinověrcům poměrně mírnou pos-

tilu Jana Kleklara Semen verbi Dei – Semen slova božího (1701). Kleklar byl sice ještě členem Tovaryšstva Ježíšova, ale v jeho době se už láme jezuitský monopol a ke slovu se dostávají také příslušníci jiných řádů. Byl to např. malostranský theatin Karel Račín a vedle něho světští kněží, např. Slezané Bohumír Hynek Josef Bilovský a Tomáš Xaverius Laštovka.

Postilografie 18. století klade větší důraz na složku jazykovou a slohovou. To dosvědčují např. konceptuální kázání Bilovského nebo o generaci mladšího de Waldta. I když se jim Koniáš ve slovesném umění nevyrovná, přece patří svým důvtipným a jazykově i stylově správným projevem do blízkosti obou jmenovaných duchovních řečníků, z nichž dobršský farář de Waldt byl jeho o osm let starším současníkem, doživším se jako on 69 let. Jen o tři roky starší než Koniáš byl Laštovka, jehož ideologicky málo výbojný a robotnému lidu stranící Čtvrtý článek víry katolické (Trnava 1748) vyšel mezi prvním a druhým vydáním Koniášova homiletického díla.

V podstatě horizontální pohled z ptačí perspektivy nám tedy dovoluje provést ideově estetické rozlišení ve vývoji barokní homiletiky, které však může být zpochybněno zřetelem vertikálně chronologickým. Významné postily 17. století vycházely totiž i v 18. století a tak došlo ke „vkládání“ knih s protireformačním meritem mezi knihy s meritem mravoučným a estetickým. Tak např. Šteyerova Postila katolická vyšla po sedmé r. 1737, tj. tři léta před Koniášovým Vejtažním naučením a rok po homiletickém souboru de Waldta Chválořeč. Vycházení starších postil nezávisle na společenských posunech je vysvětlitelné jejich v podstatě neměnnou funkcí, tj. funkcí pomůcek pro duchovenstvo, a je doložitelné až paradoxně tiskem Scipionovy raně barokní postily roku 1776, tj. v době tereziánských reforem.

Z našich výkladů vyplynulo, že tradiční obraz Antonína Koniáše je značně zjednodušený, neboť podléhá beletrii a vystihuje pouze jednostranně jeho složitou osobnost. To vzbuzovalo protiváhu v opět jednostranných obhajobách Koniáše. Shodneme-li se na tom, že Koniáš je sice rozpornou, ale také významnou postavou českých dějin, měli bychom přispět k jeho náležitému hodnocení. Závažným příspěvkem by jistě bylo postupné zpřístupňování celé jeho tvorby. První krok k tomu nyní dělá brněnské nakladatelství Blok knihou, do níž byla zařazena část kazatelského odkazu Antonína Koniáše. Jde o výbor a jako každá antologie je i výbor z **Vejtažního naučení** dílem subjektivním, ale jeho editor nechtěl nic deformovat. Všechna kázání přetiskuje bez jediné vynechávky a bez jediného doplňku. Také to může přispět k objektivnímu hodnocení Antonína Koniáše.